

О. Р. Ткачишина

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри загальної, вікової та педагогічної психології,
Київський університет імені Бориса Грінченка

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА У КОНТЕКСТІ МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ НА СВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена аналізу проблеми психологічної безпеки особистості у сучасному інформаційному середовищі. Розкриваються сутність та основні критерії психологічної безпеки особистості у сучасному інформаційному середовищі. Розглядається сутність та основні складники маніпулятивного впливу на свідомість особистості в інформаційному середовищі, зокрема, мережі Інтернет.

Ключові слова: психологічна безпека, інформаційне середовище, маніпулятивний вплив, маніпуляція, маніпулювання, свідомість.

Постановка проблеми. Життя особистості в час загальних соціальних трансформацій і потужного інформаційного тиску, які змушують перебувати в стані постійного емоційного напруження, стає загальною нормою. У ситуаціях постійних стресів та емоційних навантажень таким проблемам, як внутрішній неспокій, тривога, дискомфорт, зазвичай не надається належної уваги, незважаючи на те, що вони можуть призводити до криз, тяжких душевних розладів, потрясінь, які в трагічних випадках закінчуються самогубством. Особливої актуальності на сьогоднішній день набуває проблема суїцидальної поведінки в підлітковому віці, оскільки в цьому віці особистість схильна коритися різним видам зовнішнього психологічного впливу.

На думку медиків, здоров'я людини є тим індикатором, який чітко відображає цивілізаційні зміни. В останні десятиліття завдяки науково-технічному прогресу ці зміни стають дуже швидкими. Крім того, вони роблять соціум більш агресивним щодо людини. Соціальні взаємодії часто є головним джерелом серйозних конфліктів та стресу для людини і негативно впливають на фізичне та психічне здоров'я. В багатьох людей реакції на соціальний стрес перестали бути здоровими. Стрес, тривога, депресія стали домінуючими у психічному стані людини. Як результат, головний мозок із його тонкими нейрональними та нейроендокринними системами не встигає адаптуватися до швидких та несприятливих життєвих ситуацій, і ми бачимо дезадаптацію у вигляді збільшення психічних та психосоматичних розладів [6].

Варто наголосити на тому, що важливу роль відіграє відчуття власної захищеності від негативних впливів соціуму та відчуття власної психологічної безпеки у сучасному світі. Все частіше психологічна безпека і захищеність у сучасної людини поступається місцем неспокою, тривозі та невпевненості. Незважаючи на намагання дер-

жави захистити персональні дані громадян відповідними законами, сучасна мережа Інтернет відкриває широкі можливості для пошуку будь-якої персональної інформації про людину. Зрозуміло, що все це аж ніяк не сприяє формуванню почуття захищеності та переживанню психологічного комфорту і безпеки особистості в сучасному інформаційному суспільстві. В наш час особистість навряд чи зможе залишитися «загадкою» для інших, враховуючи широкі можливості інтернет-комунікації (соціальні мережі, акаунти, блоги і т.п.).

Сучасне життя ставить перед особистістю багато запитань, не останнім із них є питання, наскільки особистість почуває себе психологічно захищеною (безпечною), перебуваючи в сучасному інтернет-середовищі, взагалі в інформаційному просторі. Тому проблема психологічної безпеки особистості набуває особливої актуальності в час суспільних змін, стрімкого розвитку інформаційних технологій, можливостей використання різних засобів впливу на людську свідомість. Широкі можливості, що відкриваються для встановлення різних комунікативних зв'язків у наш час, нерідко можуть мати негативні наслідки, зокрема потрапляння під вплив психологічних маніпуляцій, вплив на свідомість особистості.

Із дослідників, які приділяли увагу проблемі вивчення інформаційної та психологічної безпеки, варто згадати Г.В. Ложкіна, М.А. Котика, С.К. Рощина, Г.В. Грачова, В.М. Петрика, В.В. Остроухова, Н.Л. Шликову та ін. [4; 5; 10]. Досліджувались як окремі аспекти інформаційної безпеки особистості, суспільства, держави загалом, так і окремі питання психологічної безпеки особистості у сучасному інформаційному просторі [10].

На нашу думку, варто детальніше зупинитися на понятті «впливу», оскільки без його розгляду не можна говорити про психологічну безпеку особистості загалом. Трагування терміна «вплив» у

сучасній психологічній науці не викликає значних суперечностей. Найбільш вдало визначив цей термін О.Г. Ковальов – як процес, який реалізується під час взаємодії двох та більше рівнозначних систем і результатом якого є зміна в структурі просторово-часових характеристик стану хоча б однієї з цих систем.

Вплив завжди реалізується через кілька каналів.

1. Актуальний психофізіологічний стан – спираючись на нього, можна привести людину до усвідомлення необхідного маніпулятору рішення. Наприклад, стан втоми, апатії знижує спротив маніпулятору.

2. Відображення ситуації в контексті системи цінностей і ставлень конкретного суб'єкта чи групи. Наприклад, якщо представники цільової аудиторії стереотипно ставлять на перше місце сімейні цінності чи матеріальну вигоду, то спрацює вплив, який схвалює ці ідеї або гарантує досягнення певного результату в руслі домінуючої групової цінності.

3. Відображення потреб та інтересів конкретної особи чи групи – іноді потреби створюються штучно задля підвищення попиту на рекламований продукт.

Внаслідок психологічного впливу зміни можуть стосуватися як зовнішньо орієнтованої поведінки, так і внутрішніх установок і мотивів особистості [2].

Так, у зв'язку з напливом рекламної продукції, яка відверто або приховано намагається маніпулювати людською свідомістю та вчинками, нагальним є питання про психологічну безпеку споживача рекламної продукції. Серед зарубіжних дослідників одним із перших це питання поставив Р. Чалдіні у своїй статті «Вплив. Наука і практика», в якій він не тільки описує безліч маркетингових прийомів впливу, але й пропонує засоби нейтралізації негативних впливів, акцентує на небезпеці психологічних чи навіть фізичних травм від неякісного рекламного продукту [8].

Основна маса публікацій (як зарубіжних, так і вітчизняних) припадає на період 1994–1999 рр., відомими авторами є А.В. Брушлінський, Г.В. Грачов, С.К. Роцин, Л.Г. Смолян. Вони виділили дві лінії інформаційної небезпеки сучасних медіа – деградацію форм відображення і структури потреб і мотивів особистості, адекватного сприйняття світу та зміна ціннісних орієнтацій і світогляду. Яскравим прикладом цього можуть виступати рекламні стандарти модельної зовнішності, коли хвороблива худорлявість трактується як норма, що призводить до розвитку анорексичних тенденцій у молодих жінок [9].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення проблеми психологічної безпеки у контексті маніпулятивного впливу на свідомість особистості в сучасному інформаційному середовищі, зокрема, мережі Інтернет, а також розгляд основних характеристик маніпулятивного впливу.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає Г.В. Ложкін, у суспільній свідомості поняття безпеки пов'язується не стільки з відсутністю загрози, скільки зі станом, почуттями і переживаннями людини [4]. **Психологічна безпека** – це такий стан суспільної свідомості, в якому суспільство загалом і кожна людина зокрема сприймають наявну якість життя як адекватну і надійну, оскільки вона створює реальні можливості для задоволення особистих і соціальних потреб громадян нині і дає їм підстави для впевненості в майбутньому. На думку Г.В. Ложкіна, безпека суспільства і людини полягає у стабільності їхніх становищ, а психологічна безпека – у відображенні цього становища у свідомості. Тому інформаційно-психологічну безпеку можна розглядати з позиції впливу інформаційної системи на суспільну й індивідуальну свідомість, що відображає відносини суспільства і громадян нині і в майбутньому. Інформаційно-психологічна безпека – це відсутність небезпеки інформаційних впливів. Саме активний соціальний суб'єкт і його психіка зазнають безпосереднього впливу інформаційних факторів, які, трансформуючись через його поведінку, дії (чи бездіяльність), дисфункціонально впливають на соціальні суб'єкти різної системно-структурної і функціональної організації [4].

Варто враховувати також інформаційний контент, з яким зіштовхується особистість у сучасному інформаційному середовищі. Наприклад, взяти хоча б рекламу, яка в наш час стала більш агресивною, нав'язливою, досить часто з ознаками маніпуляції, порівняно з рекламою минулого століття. Чи потребує особистість психологічного захисту від певного нав'язливого, а досить часто і негативного інформаційного потоку? Безумовно. Варто підкреслити, що нині дедалі актуальнішими стають питання психологічної безпеки особистості в мережі Інтернет. Особливо це важливо тоді, коли йдеться про дітей шкільного віку, підлітків та молодь. Ці категорії є найбільш вразливими до різних негативних аспектів інформаційного потоку мережі Інтернет. Маніпулятивний підхід, що нерідко використовується щодо викладу інформації для цієї верстви населення, соціальні групи в мережі Інтернет, які є надзвичайно привабливими для підлітків, нині, як свідчить практика, можуть бути небезпечними для ще нестійкої психіки та недостатньо розвиненої свідомості. Варто навести ознаки, які можуть свідчити про психологічну загрозу з боку інформаційного середовища (інтернету) для школярів та підлітків: маніпулювання свідомістю, шантаж, погрози, приниження тощо.

Необхідно зазначити, що психологічна вразливість дітей шкільного та підліткового віку зумовлена, насамперед, віковими особливостями, коли відбувається становлення самосвідомості, світогляду, формування життєвих цінностей тощо. Тому в цей період зростає небезпека можливого

маніпулятивного впливу з боку інтернет-середовища на свідомість дітей шкільного та підліткового віку. Довіра, невміння критично оцінити інформацію, що надходить з інформаційного середовища та інші вікові психологічні особливості школярів та підлітків можуть слугувати підґрунтям для маніпуляцій свідомістю підростаючого покоління. Варто хоча б згадати небезпечні групи в соціальних мережах, жорстокі ігри та інші негативні явища, з якими діти можуть познайомитись у мережі Інтернет, що, безумовно, може завдати шкоди психологічному здоров'ю підростаючої молоді [7].

Причиною загострення масового деструктивного впливу на психіку є несформованість механізмів соціально-психологічної регуляції в умовах інформаційного суспільства. Небезпечний інформаційно-психологічний вплив на індивідуальну свідомість може призвести до двох видів взаємозалежних змін:

1) *зміни психіки, психічного здоров'я людини*. Оскільки у разі застосування інформаційного впливу складно визначити межу норми і патології, показником змін може бути втрата адекватності щодо відображення світу у свідомості й індивідуальному ставленні до світу. Можна говорити про деградацію особистості, якщо форми відображення дійсності спрощуються, реакції грубішають і здійснюється перехід від вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових);

2) *зміни в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості*. Такі зміни спричиняють антисоціальні вчинки і становлять небезпеку вже для всього суспільства і держави [3].

Важлива особливість інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну свідомість полягає в тому, що людина може не помічати його і не усвідомлювати як небезпеку. Інформаційно-психологічний вплив із метою зміни поведінки особистості в бажаному напрямі має домогтися відповідної зміни в її свідомості, а тут вже дуже тонка межа між просто впливом та маніпуляцією свідомістю. Не менш важливою проблемою в плані інформаційно-психологічної безпеки є пошук шляхів виходу з-під влади віртуальної реальності, що, на думку О. Юдіна, робить проблемною самоідентичність [10, с. 24]. Таким чином, людина сучасної маргінальної культури постає ексцентричною особою, яку не вдовольняє жоден з наявних духовних смислів, ціннісних спектрів, до жодного не можна приєднатися як до єдино можливого і водночас жоден із них не може бути відкинутим, відбувається заперечення «ментальних норм культури», розщеплення свідомості індивіда. Соціальна мімікрія стає адаптивним способом життєдіяльності багатьох людей [10].

Проведений теоретичний аналіз наукової літератури дає підстави виділити основні *критерії*

психологічної безпеки особистості в інформаційному середовищі:

- психологічна задоволеність та відчуття захищеності;
- позитивні переживання та відчуття внутрішньої гармонії;
- оптимістичний настрій;
- заспокоєність та впевненість у собі та ін.

Відповідно, до ознак, що свідчать про загрозу психологічній безпеці особистості в інформаційному середовищі, можна зарахувати такі:

- переживання почуття незадоволення;
- почуття тривоги та неспокою;
- фрустрація та занепокоєність;
- невпевненість, невизначеність та неясність;
- песимістичні та депресивні переживання тощо [7].

Далі зупинимося на основних аспектах маніпулятивного впливу, що доволі часто може зустрічатися в інтернет-середовищі. Насамперед, варто зазначити, що *маніпуляція* є прихованим управлінням людьми проти їхньої волі, під час якого ініціатор одержує односторонню перевагу чи вигоду за рахунок адресата впливу. Більшість авторів схиляється до думки, що маніпуляції здійснюються приховано, неявно, вважаючи це визначальною ознакою. Наступна важлива ознака – наявність контролю, причому деякі автори вважають його однією з найважливіших (хоча і не визначальних) характеристик.

Як зазначає А.В. Кіриченко, медіа-маніпулятори використовують три види фільтрів інформації, які властиві кожній людині:

1) фільтри безпеки – спрямовані на виявлення і нейтралізацію інформації, яка являє собою фізичну та психічну небезпеку для людини;

2) фільтри інтересу – захищають від перенасиченості інформацією, тому спрямовують увагу людини на дійсно цікаві аспекти;

3) фільтр інтимності – визначає безпечних людей, яким можна довіритися та розкрити власне «Я» [2].

С.Л. Братченко вирізняє кілька *видів маніпулювання* залежно від того, на чому намагається «зіграти» маніпулятор: 1) маніпулювання потребами (використання бажань, потягів, інтересів партнера); 2) «духовне» маніпулювання (формування в людини певних ідеалів і цінностей); 3) інтелектуальне маніпулювання (нав'язування людині думок, поглядів); 4) маніпулювання почуттями (використання емоцій, «пристрастей» партнера); 5) символічне маніпулювання (формування стійкої реакції людини на певні символи) [1].

Важливо також згадати і основні складники маніпулятивного впливу. Аналіз літератури, присвяченої проблемі маніпуляції, дає змогу виділити найпоширеніші складники маніпулятивного впливу: 1) оперування інформацією; 2) прихову-

вання маніпулятивного впливу; 3) мішені впливу; 4) роботоподібність адресата впливу.

Основним механізмом маніпулювання виступає навіювання, однак не пряме. Зміст навіювання включений в інформацію, що передається, яка може і не бути категоричною і не чинити явного тиску. Тому особистість самого комунікатора (сугестора), на відміну від інших проявів цього механізму (наприклад, у гіпнозі), може нівелюватися. Іншими словами, вона не є визначальним чинником, і принципове значення має не стільки авторитет маніпулятора (того, хто маніпулює), скільки те, як маніпулює. Авторитет сугестора за таких умов виконує функцію так званої «непрямої аргументації». Тому у схемі, розробленій Г. Лассуеллом, перший елемент – *комунікатор* – становить собою інтерес скоріше з морального погляду. Уся сила впливу переноситься на другий елемент – *повідомлення*, що саме й може містити маніпулятивні прийоми.

Зупинимось детальніше на внутрішній природі маніпуляцій. Їхня структура, як на це справедливо звертала увагу низка закордонних учених, складна. Маніпуляція має два значеннєві рівні: один – явний, інший – прихований. Наявність подвійного впливу можна вважати головною ознакою маніпулятивного впливу. Для успіху маніпуляції суттєво, щоб об'єкт маніпуляцій не здогадувався про прихований зміст. Саме тому «мистецтво» маніпулювання істотно полягає в організації повідомлення, умінні правильно сформулювати явний зміст і завуалювати в ньому прихований, який і змушує людину купити той чи інший товар, голосувати за того чи іншого кандидата тощо. У психіці людини залежно від ситуації одночасно актуалізується цілий комплекс різних значеннєвих структур. Тому обидва рівні маніпуляції можуть забезпечуватися численними значеннєвими повідомленнями. Частина з них обслуговує «явний зміст», забезпечуючи проходження «прихованого». Наприклад, одне повідомлення впливає на потреби об'єкта маніпуляції, інше – на емоційну сферу тощо. Варто зазначити, що ефективно управління людьми, маніпулювання ними за допомогою інформаційного впливу стають можливими тільки за наявності зворотного зв'язку.

У контексті розгляду проблеми маніпулятивного впливу на свідомість особистості важливо зазначити основні *ознаки маніпуляції*: 1) вживання особою малозрозумілих чи маловживаних слів; 2) емоції; 3) сенсаційність і терміновість; 4) повторення; 5) дроблення; 6) вилучення з контексту; 7) авторитаризм джерела повідомлень; 8) авторитаризм рішення; 9) змішування інформації і думки; 10) прикриття авторитетом; 11) активізація стереотипів.

Розгляд проблеми маніпулятивного впливу на свідомість особистості в інформаційному середо-

вищі буде неповним без формулювання основних правил поведінки, що знижують вразливість до впливу маніпуляторів, зокрема, і в мережі Інтернет, до яких належать:

- 1) скорочення контактів;
- 2) відхід від захоплення;
- 3) зміна темпу;
- 4) відсіювання шуму;
- 5) непередбачуваність;
- 6) відключення емоцій;
- 7) діалогічність мислення;
- 8) створення контекстів;
- 9) створення альтернатив;
- 10) включення здорового глузду;
- 11) пошук кореня проблеми.

Висновки. Актуальність проблеми психологічної безпеки особистості в інформаційному середовищі в наш час не викликає сумніву, особливо у контексті маніпулятивного впливу на свідомість особистості. Однією з основних психологічних умов збереження психологічної безпеки особистості є підвищення рівня самосвідомості, що є особливо актуальним для молоді. Психологічна безпека особистості проявляється, з одного боку, в її здатності зберігати стійкість (стабільність) в інформаційному середовищі з певними параметрами, а також із різними психотравмуючими впливами, в опорі деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам, з іншого боку – в емоційній експресивності, інтелектуальній, поведінковій варіативності, оптимальній позиції суб'єкта в умовах інформаційного середовища. Варто враховувати, що психологічна безпека особистості визначається комплексом пізнавальних, емоційно-вольових і характерологічних особливостей особистості, її спрямованістю і світоглядом, що формуються в процесі соціалізації.

У структурі психологічної безпеки можна виділити такі рівні: відчуття і почуття, сприйняття і оцінка навколишньої дійсності щодо критерію «небезпечно-безпечно», аналіз і прогнозування безпечного майбутнього. Механізми процесу формування та розвитку психологічної безпеки особистості детерміновані поведінкою людини в різних ситуаціях. До основних можна зарахувати механізми наслідування зразків безпечної поведінки, ідентифікації, соціальної оцінки бажаної поведінки, конформності.

Розглянуті особливості та основні складники маніпулятивного впливу на свідомість особистості в сучасному інформаційному середовищі дають змогу вчасно розпізнати ознаки маніпуляції, а також ефективно протидіяти їм. Перспективним для подальших досліджень є вивчення проблеми відчуження в інтернет-середовищі та вплив цього явища на особистість і схильність до маніпулятивних впливів.

Література:

1. Братченко С.Л. Экзистенциальная психология глубинного общения. Москва : Смысл, 2001. 197 с.
2. Васюк К.М. Мішені впливу в сучасній українській телевізійній рекламі. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Додаток 2 до Вип. 35. Том III (15). Київ : Гнозис, 2015. С. 34–41.
3. Ліщинська О. Деструктивний вплив інформаційного простору. *Психолог*. 2006. № 7 (199). С. 20–23.
4. Ложкін Г. Інформаційно-психологічна безпека особистості. *Персонал*. 2003. № 3. С. 78–81.
5. Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін. Соціально-правові основи інформаційної безпеки : навчальний посібник / за ред. В.В. Остроухова. Київ : Росава, 2007. 496 с.
6. Практична психосоматика: діагностичні шкали : навчальний посібник / За заг. ред. О.О. Чабана, О.О. Хаустової. Київ : ВНТУ, 2018. 108 с.
7. Ткачишина О.Р. Психологічна безпека особистості та явища стереотипізації у сучасному інформаційному середовищі. *Психологія: реальність і перспективи* : збірник наук. праць РДГУ. 2017. Випуск 8. С. 277–281.
8. Чалдини Р. Психологія впливу. 4-е изд. перераб. и доп. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.
9. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком (психология манипулирования). Москва : ООО изд-во АСТ, Минск : Харвест, 2001. 848 с.
10. Юдін О.К., Вогуш В.М. Інформаційна безпека держави : навчальний посібник. Харків : Консурс, 2005. 576 с.

Ткачишина О. Р. Психологическая безопасность в контексте манипулятивного влияния на сознание личности

Статья посвящена анализу проблемы психологической безопасности личности в современной информационной среде. Раскрываются сущность и основные критерии психологической безопасности личности в современной информационной среде. Рассматриваются сущность и основные составляющие манипулятивного воздействия на сознание личности в информационной среде, в частности, сети Интернет.

Ключевые слова: психологическая безопасность, информационная среда, манипулятивное влияние, манипуляция, манипулирование, сознание.

Tkachyshyna O. R. Psychological safety in the context of manipulative influence on the consciousness of the person

The article is devoted to the analysis of the problem of psychological security of the individual in the modern information environment. The essence and main criteria of the psychological security of the person in the modern information environment are revealed. The essence and main components of the manipulative influence on the consciousness of the person in the information environment, in particular, the Internet, are considered.

Key words: psychological security, information environment, manipulative influence, manipulation, manipulation, consciousness.